

СКАЛНИ НИШИ И СВЕТИЛИЩА В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ*

Иван Христов

Описвайки похода на персийския цар Дарий I против скитите през 512 г. пр. Хр., Херодот (Hdt., IV, 92. С. Hude) е оставил единственото, бегло описание на мегалитни паметници до източните дялове на Родопя. По заповед на владетеля, достигайки р. Артескос, отъждествявана с дн. р. Арда, персийските войници натрупали грамади от камъни, като по този начин сакрално отбелязали контролирана територия и пътя на придвижване на север.

Липсата на други писмени сведения от древността за култови обекти в Източните Родопи днес затруднява проучвателите на мегалитните паметници, ярко представени в региона с т. нар. трапецовидни ниши, изсечени върху високи скали. Пътищата за решаване на въпросите, които поставят археологическите обекти, са свързани с цялостния анализ на скалните светилища, в които нишите са само част от използваните по време на ритуала елементи – стъпала, равни площадки, жертвени ями, в някои случаи и скални гробници. Напредъкът на археологическите проучвания, засега предимно сондажни, дава надежда, че периодът на функциониране на обектите може да бъде датиран. Следващите редове са в подкрепа на тази надежда, както и обзор на проблемите и насоките при изследване на скалните ниши и светилища в Родопя.

С малки изключения археологическият феномен скални ниши в Източните Родопи е разглеждан самоцелно. Известни са близо 2000 ниши, изсечени върху високи скални масиви в близост до големи реки или по-малки притоци¹. Общата форма на скалните отвори е трапец, но се срещат правоъгълни, елипсовидни ниши, както и

* Статията е част от доклад, изнесен на международен симпозиум “Култови места и култови практики в Родопите” в гр. Смолян – октомври 1996 г.

такива, чиято форма не може да се определи поради изветряването на скалите. Наблюденията показват, че за издълбаване на въпросните отвори са избирани андезитни или риолитни скали, характерни с лесната обработка от твърд метален предмет. Прилагането на алпийска екипировка при проучването на някои масиви по долината на реките Арда, Крумовица, Жълтуша позволи максимален достъп до скалите, а оттам и точни измервания и наблюдения на обектите. Резултатите от измерванията на 200 скални ниши показват, че хората, издълбали отворите, са се придържали към общ модел на изсичане – средна височина от 0,60 до 0,90 м. Широчината в долната основа е 0,38 м, в горната – средно 0,24 м. Отчитайки процеса на изветряване на скалите, в които те са издълбани, както и факта, че десетки масиви са със сравнително монолитен скален състав, можем да посочим, че дълбочината варира от 0,10 до 0,40 – 0,50 м. Срещат се скални ниши с обратен наклон на основата, други са издълбани хоризонтално върху скални блокове, трета група са само със загатната форма или миниатюрни размери до 0,10 м. Нишите са издълбани върху стени с изложение в почти всички посоки на света. Срещат се и в началото на пещерни галерии. Последните резултати показват, че за издълбаването на отворите в скалите е служило дървено скеле, стълба, т. е. спускането по въже отгоре в древността е било на практика невъзможно или най-малкото неустойчиво за продължителна работа. С известна предпазливост може да допуснем, че при някои масиви личи “почеркът” на един и същ човек, издълбавал нишите, като се имат предвид еднаквите параметри и разстояния и редово подреждане.

Краткото описание на скалните ниши дотук може да бъде допълвано с резултати от нови изследвания и документиране на обекти, но крайните резултати биха променили състоянието на нещата по-скоро статистически. В научната литература Г. Кулов, Б. Чапъров, Г. Нехризов, В. Фол и др. вече отбелязаха факта, че около нишите в самите масиви са изработени (твърде вероятно синхронно – б. а.) скални гробници, жертвени ями с улеи, скални тронове, стъпала, а в подножието примитивни постройки с неустановено предназначение, но изобилстващи с керамични фрагменти.

В близост до скалите са документирани и каменни плочи с улеи, използвани за жертвеници, които, допускам, са били част от култовите паметници.

В Източните Родопи могат да бъдат представени около 25

комплекса, в които се срещат посочените по-горе елементи, характеризиращи ги според В. Найденова като светилища. Другият термин е култов комплекс, което по същество не променя задачата на изследване да е цялостен анализ и датировка на обектите.

В днешните български земи светилища със скални ниши са разпространени в Източните дялове на Родопите. Скални ниши се срещат най-общо: западно до линията Златоград – Ардино – с. Йончево – с. Пилашево (Първомайско). На север територията може да бъде очертана от Драгойновския рид, община Стамболово (Хасковско) – с. М. Градище (Харманлийско). По-трудно е да се определи южната част на тази територия поради оскъдната археологическа информация в пограничните с Гърция части на Родопите. По всяка вероятност тя свършва при северните склонове на рида Мъгленик – с. Черничево – с. Гугутка (Крумовеградско), където са регистрирани единствените засега долмени в Родопите с близки аналогии с долмените от гръцката част на планината.

Източната граница на разпространение на скалните ниши условно стига до долината на р. Марица, планинските възвишения Гората и Сърта. Твърде противоречиво остава становището на Д. Попов и П. Колев, че скалните ниши в Странджа са често срещано явление². Подобно твърдение се базира на дневника на Фердинанд фон Хохщетер от 1869 г. и писмените сведения на Мустафа Бен Абдулах хаджи Калфа от XVII век. И двамата пътешественици описват за околностите на Лозенград и Виза ниши с различна големина, пещери с входи, каменни пейки в тях и стъпала. От цялостния прочит обаче изследвачът добива впечатлението, че става дума по-скоро за манастирски убежища или в най-добрия случай за скални гробници от древността. Предстои да бъдат видени и документирани описаните от Фон Хохщетер и Хаджи Калфа паметници.

Освен разглежданите дотук светилища с трапецовидни ниши, някои автори публикуват данни и за изсечени скални ниши извън Източните Родопи. Такива са описани в Югозападна България, околностите на Котел и Сборяново (Исперихско), с. Венчан (Провадийско), с. Паницово (Бургаско), с. Беселт (Западни Родопи), под вр. Мека Пръв в Стара планина. Повечето от тях са изсечени в ниската част на скалните масиви, имат малки размери и не позволяват да се търси аналог с трапецовидната форма на скалните обекти от Югоизточна България. Източните Родопи остават обособена

култова територия със специфични мегалитни паметници (скални ниши и гробници, жертвеници).

Използуването на термините мегалит – мегалитна култура задължава съпоставките със скални светилища и ниши да бъдат правени извън съвременните политически и етнически граници. Ниши могат да бъдат видени в Анатолия, Палестина, на островите Кипър, Тасос, Лемнос, в континентална Гърция, Италия. Отделни троглодитски комплекси, в които са изсечени въпросните отвори, попадат в списъка на ЮНЕСКО за световно наследство. Нанесени на картата, те показват концентрация преди всичко в средиземноморския свят.

Въпреки голямото разнообразие на форми в скалните светилища, възниква въпросът за по-точните аналози на родопските комплекси, центровете на възникване на специфична мегалитна култура.

Прави впечатление, че трапецовидни ниши от Източните Родопи могат да бъдат сравнени с ниши до свещения извор до Делфи и околността³, храма на Афродита до Скарамегас⁴, според В. Фол с нишите в скалите под Ерехтейона на атинския акропол и др. В югоизточна посока паралелите са още по-сполучливи. Скалните светилища при с. Татул (Момчилградско), гр. Ардино, м. Глухите камъни (с. Малко Градище) са близки по разположение и форми до култовите комплекси: Пишмиш кале до т. нар. “Град на Мидас”⁵, Калекьой при Мазгирит, Калекьой при Ефрат, Земури, Антифелос⁶, Кйорзют, Кюмбет Асар кале, околностите на гр. Кейсирие, долината на р. Казъл Ирмак, долината Гйореис под Тавър, централната част на древна Кападокия, залива на Смирна под пл. Сипил. Изброените паметници в Мала Азия притежават всички архитектурни елементи, които са присъщи на родопските светилища – стъпала, ниши, жертвени ями и равни площадки, сполучливо изсечени в огромни късове скала и монолитни камъни.

Всяка съпоставка между определен тип култови паметници от т. нар. мегалитна култура задължава обаче да отчитаме там, където е възможно, датировката на паметниците и връзката им с определен етнос, миграционни процеси по оста север – юг.

Обособяването в древността на зони с различен тип паметници (долмени, скални гробници, ниши) от двете страни на “входния коридор” към вътрешността на Тракия – р. Марица навежда на мисълта за ранно установяване на някакъв вид стабилни племенни териториални структури⁷. Ёи могло да се предположи, че локалното

разпространение на ниши и скални гробници отговаря на трайно уседнало население в началото на I хил. пр. Хр. в Източните Родопи, така както изброените по-горе паметници от територията на Турция се свързват с ликийци и фриги.

Може ли на базата на писмени сведения да свържем обособената чрез мегалитни паметници зона на Източните Родопи с етнонима на някои от познатите на гръцките автори племена? Най-близко до разглеждания регион са разположени киконитите, сатрите и одрисите.

Познати още от времето на Омир, киконите заемат междинния район между устията на Марица и Струма, като тяхното ситуиране е най-сигурно около Мароней и Бистонското езеро. Според Ал. Фол на запад от линията Гюмюрджина – Кърджали са разположени сатрите. Що се отнася до одрисите, въпреки трудността да бъде определено тяхното първоначално землище, най-вероятно е те да бъдат разположени на изток от сатрите и по течението на р. Марица, Тунджа и Ергине. В случая р. Марица е не само етнонимичен маркер, но и източна граница на разпространение на скалните трапецовидни ниши. Получилото се бяло петно в етнонимичната карта на Югоизточна Европа след VI в. пр. Хр. е запълнено с политическото присъствие на одрисите, а към края на хилядолетието от сапейте, дали името на т. нар. Сапейска планина, отъждествявана с рида Мъгленик в южната част на Източните Родопи. Последните промени обаче са от времето, когато престават да функционират голям брой мегалитни паметници, и това налага да разгледаме въпросите, свързани с датировката на светилищата.

Както е известно, разпространението на скални гробници в централната част на Източните Родопи отговаря на областта, наситена от скални ниши. Последните проучвания на Г. Нехризоз, както и досегашните описани археологически материали от обектите, позволяват да датираме скалните гробници в периода XI – VIII в. пр. Хр.⁸ След VIII в. в тази част на Родопите се появяват долмените, а през късножелязната епоха – надгробните могили, чието масово разпространение е през елинистическата епоха предимно в северните и южните части на ареала.

Датирането на скалните ниши като част от цялостен култов комплекс е затруднено от липсата в тях на керамичен материал. Вече бе доказано, че в повечето от тях е било невъзможно да се закрепят керамичен съд и той да бъде съхранен като част от затворена

археологическа среда. Керамични фрагменти се откриват в подножието на скални масиви с изсечени в тях ниши. Теренните наблюдения и сондажни проучвания показват, че повечето от тях произхождат от примитивни постройки в подножието или на върха на скалите. Такива са регистрирани под Орловите скали до гр. Ардино, Глухите камъни при с. М. Градище, с. Чомаково (Кърджалийско), с. Сенклас (Маджаровско), с. Неофит Бозвелиево, с. Равен (Момчилградско), с. Самокитка (общ. Подкова), с. Гулич (Крумовеградско) и др. Най-ранният датиран керамичен материал е от меднокаменната епоха. Ако съдим по фрагментите с щемпелувана украса от Ардино, Сеноклас, Н. Бозвелиево, Глухите камъни, най-късно датираната керамика е от периода IX – VIII в., т. е. от епохата, когато постепенно престават да функционират скалните гробници⁹.

Откриваната в подножието на скалите керамика може да бъде показател за датиране на светилищата само ако докажем, че постройките в тяхното подножие са с култов характер и част от комплексите.

Началните столетия на I хил. пр. Хр. са свързани с разцвета на фригийската скална архитектура, намираща добри паралели с архитектурата от Родопите и осъществените вътрешни и външни миграции в средиземноморския свят. Търсенето на един от центровете на възникване на светилищата с изсечени скални ниши е оправдано поради нарасналия брой публикувани паметници от югоизтока и доловените чрез писмените сведения миграции на племена по оста север – юг.

Сходството на фригийските и тракийските скални светилища е в пряка зависимост от мирогледа и религиозните представи на двата близки етноса. И в Тракия и Фригия култът към Великата богиня майка се свързва със скалните светилища¹⁰. Скалата (планината) често е била асоциирана със самата богиня, чието фригийско име Кибела съответствува на понятието “планина”¹¹. Сходствата могат да бъдат разглеждани в мито-ритуален, ономастичен и археологически аспект, а напоследък на базата на преразглежданите в литературата въпроси около т. нар. “фригийска миграция”. Представата за тази миграция на бригите (фриги) в Мала Азия е излязла от перото на Херодот, но с изричното споменаване, че за преименуването на бригите на фриги в Мала Азия той е чул от македонците, които през V в. използват легендите за фригийския цар Мидас с чисто идеологически цели (Hdt., VII, 185).

На В. Томашек, Ал. Фол, Т. Спирдонов и М. Василева¹² дължим корекциите на посоката на фригийската миграция от Мала Азия към Тракия. Според М. Василева напредъкът в археологическите и епиграфските изследвания на древна Фригия и цяла Анатолия откроява все по-ярко малоазийския характер на културата на фригите. Очевидно ядрото (ядрата) на културни пулсации трябва да се търси в Мала Азия, но на всяка цена благодарение на съграденото от фригите. Традицията на изграждането на скални светилища от предшествуващите епохи е била лесно усвояема в един свят на взаимни контакти и сродни етноси. Пътищата за развитие на специфичната мегалитна култура, изразена с трапецовидни ниши, навярно са били по реките в Източнородопската област, където са ситуирани най-голям процент паметници, и по т. нар. “морски път” в посока дн. Североизточна България, където са регистрирани скални гробници и единични ниши.

За какво са служели нишите и останалите архитектурни елементи от светилищата (стъпала, жертвени ями и площадки)?

Напоследък под съмнение се поставя хипотезата, че в отворите са поставяни урни с кремираните останки на мъртвци предвид особеностите на изработка на нишите и липсата в тях на керамика. В случая от значение са фактите, че голям брой ниши са с наклонена основа, плитко вдълбани, с малки размери при устойчива на ерозия повърхност. Наблюденията предполагат анализът на разглежданите скални паметници да бъде насочен и към символното значение на формата, култовия смисъл на вдълбаване в скалите. Г. Франкович, В. Фол предполагат, че в нишите са поставяни свещени дарове на божествата. Йоанна Тириподракоту споделя същата хипотеза за нишите в началото на т. нар. “Свещена улица” от Елевсина до Атина. В Турция Изик Фахри смята, че в някои от тях са поставяни малки статуи на божества, и допълва, че нишите приличат по архитектурното си устройство на “врата” и запазват това название и до днес¹³. Така местното население в Източен и Западен Анадол ги нарича “хапи”, като Мерхеркапи и Капикая, и има предвид една символична врата, която води към къщата на боговете (респ. в скалата). Възможността всяка една ниша да служи за поставяне на свещени дарове в чест на Великата богиня майка, асоциирана със скалата, се подкрепя от съпоставката с археологически паметници от съседни на Източнородопския масив региони. За Тракия най-ранният паметник, който дава възможност за паралели, е нишата с

кошаровидна форма, открита на южната стена на ранноенеолитното жилище при с. Слатина (Софийско). Върху нейния под са намерени две керамични статуетки, представящи според В. Николов божествената двойка – богинята майка и бога Бик. Вероятно близка по предназначение е и глинената антропоморфна фигурка, открита в скална пукнатина на светилището Беланташ в Родопите, датирана от изследвачите за края на енеолита. Гробен дар или “свещен подарък” за Великата богиня майка е и бронзова брадва, поставена в урна, намерена в камера от транзитни каменни блокове в близост до с. Татул. Може да се предположи, че една определена група тракийски надгробия са служели също за скриване на свещени дарове. Според Г. Китов те могат да бъдат наречени “посветителни”, защото даровете под техните насипи са били посветени на някое божество. Такива са могилите при Равногор, Стрелча и вероятно при с. Къпиново (Великотърновско). Паралелите предпазливо могат да бъдат допълнени с археологически паметници от други райони извън Тракия.

Ако повечето източнородопски скални ниши са служили за поставяне на свещени дарове в чест на Великата богиня майка, отъждествявана със самата скала, върху която те са изсечени, остава въпросът имат ли определена утилитарна функция тези ниши, които са плитки или недовършени? Отговорът на този въпрос се крие в символното значение на трапеца, основна форма на изработка на нишите. Тази форма намира връзка с формата на тракийските надгробни могили – кълбо, полукълбо, конус. Според Г. Китов най-вероятно търсената съзнателно форма при надгробията да е пресечен конус, който наподобява купол. Стремежът към нея може да се види именно в някои скални гробници, чиято камера наподобява пресечена пирамида, в група долмени с вход във формата на ниша, а в по-далечен смисъл трапецът или конусът е познат като орнамент в енеолитната керамика. Сигурно е, твърди Р. Георгиева, че формата както на нишите, така и на празните ритуални ями в Тракия, стои в основата на древна религиозна практика¹⁴.

На трапеца може да се гледа още и като на пресечен триъгълник, който с върха нагоре символизира огъня и мъжкия пол. Триъгълникът е свързан със слънцето и плодородието, а графичното му изображение може да означава планина, хълм, респективно скала.

Вече споменах, че най-близкото тъждество на скалния масив, в който са били изсечени ниши, е с Великата богиня майка. Асоциа-

цията с едно женско божество предполага да разглеждаме отворите не само като място, в което може да се постави дар на богинята. Фалическият символ на трапеца, получил се чрез грижливото вдълбаване в “тялото” на богинята майка, в ритуален смисъл означава съединяване на мъжкото с женското начало. Орфическата интерпретация на този акт представя свещения брак, който Великата богиня майка осъществява със сина си. В този смисъл даровете в нишата, които очевидно са били от нетраен материал, по подобие на обряда “предоставяне на храна на боговете”, познат в Анатолия, може да бъде тълкуван и като оплодителен акт, гарантиращ плодородието в страната.

Както вече писах, достигането до отвесната стена, на която е оставено място за издълбаване на поредната ниша, би могло да се разглежда като определен вид инициация, шаманска практика, позната в Тракия от разказа на Полиен за царя на кебрените и сикабоите Косинг. Царят-жрец демонстрирал пред съплеменниците си желанието да разговаря с боговете, изкачвайки се по дървени стълби на небето.

За скалните светилища ритуалното изкачване може да бъде мислено възстановено чрез документираните изсечени стъпала в обектите до с. Татул, м. Глухите камъни, при Орловите скали край гр. Ардино, а навярно и на други места, които предстои да бъдат видени.

По стъпалата са се изкачвали ритуални процесии към върха на скалите, в които са изсечени жертвеници, скални гробове, които според В. Фол могат да бъдат и символични. Възстановка на “изкачването” може да бъде видяна на релеф върху градската стена на Аладжа-Хююк, в който е представено изкачването на двама жреци по каменна стълба. Паметникът се датира за XIV в. пр. Хр.¹⁵

Опитът за интерпретация на всички елементи от скалните светилища в Източните Родопи е затруднен от голямото разнообразие на обекти, разположени на различни нива по скалите. Във вертикален план те могат да бъдат ситуирани, както следва: примитивни постройките в подножието, които, допускам, че са с култово предназначение; скални ниши; стъпала; жертвени ями с различни размери, дълбочина и връзка с издълбани улеи; скални тронове и гробове; ритуално вкопани в земята керамични съдове или цели постройките. Тази схема, разбира се, е най-пълната и съществуват светилища, в които днес можем да забележим само нишите.

Благодарение на няколко изписани реда от ръката на гръцкия поет Пиндар до нас е достигнало най-ранното описание на жертвеник. Пиндар разказва, че аргонавтите видели вдълбан в скалите жертвеник (буквално “длани на ръце”), след като стигнали брега при устието на Аксинския понт (Босфора) и принесли кръвна жертва за успешен път по море. Прието е това сведение от V в. пр. Хр. да се свързва с вдлъбнатините и улеите в скалите, служещи за жертвеници в древността. Че е съществувала разлика между отделните жертвени съоръжения, научаваме от Порфирий. В текст от IV в. пр. Хр. се споменава, че на олимпийските богове се издигат храмове, свещени жилища, олтари, “на земните и на героите – огнища и жертвеници, а на подземните – ботроси (вид жертвеник – б. а.) и мегарони”. Тук ще добавя, че освен за събиране на кръвта на жертвено животно, някои издълбани от човешка ръка ями в светилищата вероятно са служели и за събиране на дъждовна вода предвид големите размери на съоръженията. Водата обаче е използвана за култови нужди и вероятно е отъждествявана с някое божество на природните сили по подобие на малоазийските богове на бурята.

Скалният трон – друг елемент от светилищата, е познат от обектите при с. Пилашево (Първомайско) и с. Татул (Момчилградско). Според М. Василева той има паралели с фригийските паметници. Тронът е познат като инсингия на хетските богове, а в Тракия изглежда е имал голяма роля в царската идеология, защото го виждаме в редица паметници на торевтиката. В. Фол допуска, че тронете са свързани с изповядването на слънчев култ в мегалитните храмови комплекси в планината. А според Г. Франкович биха могли да служат в обредни церемонии, посветени на Великата богиня майка и царя-жрец.

Краткият обзор на отделните архитектурни елементи, които се срещат в източнородопските светилища, показва сложни по функции и организация обекти. Бихме могли да добавим и археоастрономическия аспект на комплекса при с. Татул, един вид древна обсерватория за наблюдение на небесните светила¹⁶.

Според мене скалните масиви с изсечени ниши са притежавали свойството на хиерофания. В съзнанието на древните обитатели на Родопа те са били свещени поради факта, че откроявайки се над околния терен, са издавали причастност към определен символ. Нещо повече, всеки един масив или група скални ниши в съотношение с другите се е вписвал в цялостен семантичен ред. Издълба-

ването на нишите в скалите всъщност е било повторение на първоначалното структуриране на Космоса. Самата скала е била част от световната ос (axis mundi), където се срещали небето, средната зона – видимият свят, и подземният свят¹⁷. Тази пространствена организация е зависела и от разположението на другите елементи на селищната система в края на бронзовата епоха и началото на старожелязната епоха (укрепления, селища, пътища, пресичащи планината).

В заключение ще добавя още една хипотеза, имаща отношение към функционалността на нишите. Малката вероятност те да са служели за полагането на урни с праха на мъртвци поставя въпроса за търсенето на масовите гробове на планинците, предвид това, че представителите на аристокрацията са били погребвани в скалните гробници.

Отсъствието до този момент на гробове, различни от скалните, не би означавало “обезлюдяване” на Източните Родопи, тъй като археологическите проучвания разкриват една развита селищна мрежа през I хил. пр. Хр. Вероятно мъртвците са били изгаряни или погребвани без кремация в трудни за идентифициране от археологическа гледна точка места. Тяхното откриване би подкрепило обаче хипотезата, че нишите са били изсичани с култово (символично) предназначение. Предвид ситуирането на светилищата със скални ниши в близост до големи реки и притоци, едно от вероятните места за погребване би могло да бъде самата река, отъждествявана в древността с един от пътищата към света на мъртвите¹⁸. Засега, а може би завинаги, това ще остане предположение. Загадките около скалните ниши и светилища до голяма степен биха могли да бъдат разрешени с активната намеса на археолозите.

БЕЛЕЖКИ

¹ Христов, И. Принос към проучването на скални ниши в Източните Родопи. – Минало, кн. 2, 1996, с. 5–17.

² Попов, Д., П. Колев. Странджа между миналото и настоящето. – Странджа. Минало и настояще. С., 1990, с. 444.

³ Фол, Ал. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 250.

⁴ Ἰωάννα Γεργιῶτηδρακῶτου. Ἠλορεία τῆς Ἱερας Οδοῦ καὶ τῆς ἡμαςδία τῆς. – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΙΟΥΝΟΣ 1992, 28–32.

⁵ Василева, М. Бриги-фриги и контекстът на една миграция. – Минало, кн. 1, 1995, с. 18.

⁶ **Fahri Igik.** Zum Ursprung lykischer Felsheiligrüner. – Fremde zeiten. Band I, Phibos Verlag, Wien 1996, S. 51–84.

⁷ **Delev, P.** Problems of The Thracian Megalithic culture. – Pulpudeva, 3, 1980, p. 189–192.

⁸ **Нехризов, Г.** Принос към проучването на скални гробници в Източните Родопи. – Минало, кн. 2, 1994, с. 5–11.

⁹ Теренни наблюдения на автора за периода 1993 – 1996 година.

¹⁰ **Василева, М.** Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских паралелях. – ВДИ, 3, 1990, с. 35.

¹¹ **Brixhe, C.** Le nom de Cybele. – Die Sprache. 1979, 25, p. 41–45.

¹² **Tomaschek, W.** Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien. 1980, p. 31; **Фол, Ал., Т. Спиридонов.** Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е., част 1, С., 1983, 16–22; **Василева, М.** Бриги..., с. 22.

¹³ **Fahri Igik.** Opus. cit., 56.

¹⁴ **Георгиева, Р.** Обредни ями в Тракия. – Археология, кн. 1, 1991, с. 6.

¹⁵ **Ардзимба, В. Г.** Ритуаль и мифь древней Анатолий. М., 1982, 54 (Рис. 7).

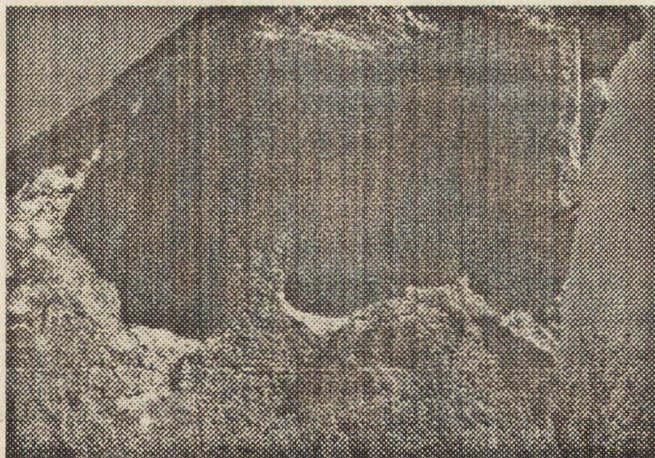
¹⁶ **Николов, Н., Св. Златев, К. Василева.** Астрономическият смисъл на тракийския паметник Татул. – Археология, кн. 2, 1988, с. 28–32.

¹⁷ **Елиаде, М.** Митът за вечното завръщане. С., 1994, с. 9.

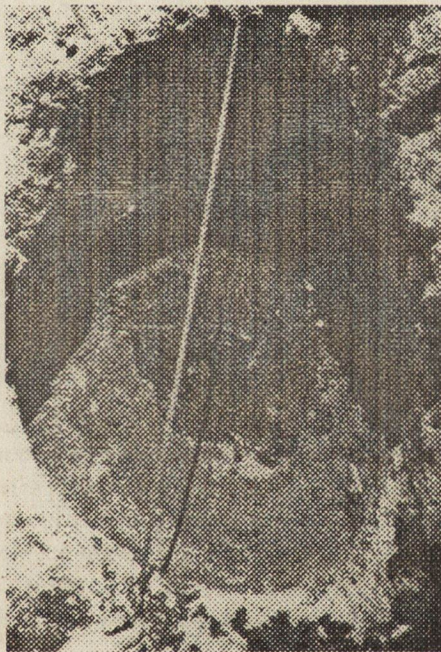
¹⁸ Сходна археологическа ситуация е позната в края на I хил. пр. Хр. в Карпатско-Дунавския регион. Вж. **Strbu, V.** Croyances et pratiques gunèrae cher les Geto – Daces. – Helis, III, Sofia, 1994, p. 147–161.

Обр. 1. Скален масив с ниши при с. Странджево

Обр. 2. Скални ниши при светилището при с. Вранско (Крумовградско)

Обр. 3. Жертвена яма от светилището при с. Вранско (Крумовградско)